

П. В. Мекшун,
аспірант кафедри економічної теорії,
Чернігівський державний інститут економіки і управління

ПОЗИТИВНІ РИСИ ТА ЗАГРОЗИ ТРАНСНАЦІОНАЛІЗАЦІЇ ЕКОНОМІКИ УКРАЇНИ

P. V. Mekshun,
post-graduate of department of economic theory, Chernihiv State Institute of Economics and Management

POSITIVE FEATURES AND THREATS TRANSNATIONALIZATION OF ECONOMY OF UKRAINE

У статті аналізується визначення транснаціональних корпорацій (ТНК) вітчизняними та зарубіжними вченими та досліджується процес транснаціоналізації економіки України. Виділяються переваги та загрози для національної економіки від діяльності іноземних ТНК. Розглядаються шляхи підвищення ефективності взаємодії держави та ТНК.

This article analyzes the definition of transnational corporations (TNCs) domestic and foreign scholars and examines the transnationalization of the economy of Ukraine. Allocated benefits and threats to the national economy from the activities of foreign multinationals. Consider ways to improve cooperation between the state and the multinationals.

*Ключові слова: транснаціональні корпорації, діяльність, економіка України, позитивні риси, загрози.
Key words: multinational corporations, the activities, the economy of Ukraine, positive traits, threat.*

ПОСТАНОВКА ПРОБЛЕМИ

Швидка транснаціоналізація світової економіки стала характерною особливістю другої половини ХХ ст. — початку ХХІ ст. Сьогодні ТНК вирішують проблеми нового економічного і політичного переділу світу, стоять на порозі створення світового наддержавного уряду. Про зростання їх ролі свідчить факт створення Центру та Комісії ООН з проблем ТНК і обговорення на міжнародних засіданнях різних напрямів їх діяльності. Діяльність ТНК в Україні одночасно створює ряд переваг для вітчизняної економіки та породжує загрози для її безпеки.

АНАЛІЗ НАУКОВИХ ДОСЛІДЖЕНЬ І ПУБЛІКАЦІЙ

Проблеми транснаціоналізації економіки України розглядаються у працях вітчизняних дослідників Антонюк Л., Білошапки В., Гайдуцького І., Лук'яненка Д., Міценка І., Новицького В., Орехової Т., Рогача О., Ро-

кочої В., Руденко Л., Пехника А., Поручника А., Плотнікова О., Якубовського С. та ін. Їх дослідження мають велике теоретичне значення для розробки стратегії національної безпеки в умовах глобалізації. Проте потребує доопрацювання оцінка значення діяльності ТНК для національної економіки.

ЦІЛІ СТАТТІ

Метою дослідження є аналіз процесів транснаціоналізації економіки України та визначення позитивних рис та загроз економічній безпеці національної економіки від іноземних інвестицій.

ВИКЛАД ОСНОВНОГО МАТЕРІАЛУ

У науковій літературі поняття "транснаціоналізації" розглядається як характеристика відповідних процесів, пов'язаних із діяльністю транснаціональних корпорацій [1, с.15]. Більшість дослідників виділяють такі основні критерії належності компаній до ТНК: частку закор-

донного ринку в загальних операціях та характер самих операцій, величину обороту, частку закордонних активів та прибутків, кількість закордонних філій та дочірніх компаній, право власності тощо. Так, Р. Вернон вважав, що у якості критерію віднесення компанії до ТНК слід взяти мінімальний річний обсяг продажів у розмірі 100 млн дол. США [2, с. 4], Р. Кейвз називав ТНК компанії, що контролюють та керують підприємствами, розташованими щонайменше у двох країнах [3, с. 34], Дж. Росенберг — компанії, що здійснюють за кордоном не менше ніж 20 % своїх продажів, інвестицій, виробництва і мають понад 35 % закордонних активів [4, с. 6]

Комісія ООН виділяє ряд ознак, які в сучасному світі характеризують ТНК: філії або дочірні компанії повинні знаходитися не менше ніж у 2-х країнах світу; річний оборот повинен складати більше ніж 1 млрд дол. США; 1/5 — 1/3 загального обсягу обороту компанії повинна походити із зовнішніх ринків, ніж ринок країни базування; частка закордонних активів повинна становити 25—30% у загальній вартості активів компанії [5, с. 107].

У національному законодавстві згідно з Конвенцією "Про транснаціональні корпорації", прийнятою країнами СНД 06.03.1998 р. під ТНК мається на увазі транснаціональне утворення будь-якої організаційно-правової форми, що складається з юридичних осіб двох і більше країн [6]. Таке визначення не зовсім враховує основну сутність ТНК, адже дане поняття передбачає широке розмаїття міжнародних господарських утворень. Узагальнивши теоретичні підходи до визначення суті ТНК, відзначимо, що під ТНК ми розуміємо міжнародну економічну структуру, що має господарські одиниці в двох або більше країнах незалежно від юридичної форми і сфери діяльності, проводить узгоджену політику, втілює у життя загальну стратегію через один або декілька управлінських центрів з метою одержання максимально го прибутку.

На думку деяких вчених, ТНК стали самостійними суб'єктами геополітичної структури світу. Так, Ігнасіо Рамоне у роботі "Геополітика хаосу" пише: "Віднині Земля — вільне поле для завоювань, як у XV столітті. В епоху Відродження головними суб'єктами загарбницької політики були держави. Сьогодні це — підприємства і конгломерати, приватні промислові і фінансові групи, які хочуть підкорити світ, здійснюють свої грабіжницькі набіги і збирають величезну здобич. Ніколи в історії господарі Землі не були настільки нечисленні і настільки могутні" [7, с. 7].

ТНК виникли внаслідок розвитку продуктивних сил, концентрації і інтернаціоналізації виробництва і капіталу, експансії капіталу за кордон та бажання капіталістів отримати максимальний прибуток. Їм притаманні наступні риси: це економічно єдина система, що складається із групи самостійних підприємств, діяльність яких проводиться на території декількох держав, структурні підрозділи є суб'єктами національного права, керівництво та контроль здійснюються з єдиного центру, корпорація знаходиться поза юрисдикцією окремої держави, групи держав або міжнародних організацій. Структурні підрозділи ТНК за характером взаємовідносин з материнським підприємством поділяються на: філії, дочірні підприємства і спільні підприємства. Філії діють

на підставі положення, затвердженого для них материнським підприємством і не є юридичними особами. Дочірні підприємства утворюються в договірному порядку або їхня залежність від материнського підприємства визначається тим, що останнє має акції дочірнього підприємства. Спільні підприємства мають у своєму статутному фонді частку, що належить і національному капіталу.

Щоб зрозуміти загрози для національної економіки від діяльності ТНК, необхідно проаналізувати мотиви їх виходу на ринки інших країн. Чинники виходу ТНК на ринки інших країн поділяються на зовнішні і внутрішні. До зовнішніх належать: прагнення отримати перевагу над конкурентами, уникнути торговельних та урядових обмежень, не допустити виходу клієнтів із зони впливу компанії та ін. Уряди приймаючих країн надають ТНК певні пільги і інколи створюють ряд переваг для їх діяльності. До внутрішніх чинників можна віднести: пошук нових ринків виробництва і реалізації продукції, наявність у приймаючої країни дешевих сировинних і трудових ресурсів, різниця ставок оподаткування тощо. У сучасному світі ТНК формують схеми інвестицій, торгівлі і руху технологій між державами. Уряди країн враховують їх вплив на внутрішнє виробництво, торгівлю, платіжний баланс та зайнятість і переважно заохочують надходження прямих іноземних інвестицій (ПІІ).

Аналізуючи характер і динаміку закордонної діяльності ТНК, можна сформулювати деякі принципи їх розміщення і територіальної організації, які свідчать про бажання корпорацій отримати надприбуток, часто не враховуючи пріоритети розвитку приймаючих країн [8; 9]. По-перше, ТНК мають глобальний підхід до вибору місць виробництва і реалізації продукції. Завдяки розвиненій інформаційній інфраструктурі і передовим технологіям вони мають можливість використовувати ресурси найвіддаленіших районів світу і керувати підприємствами, що розташовані в різних регіонах, з єдиного центру. По-друге, ТНК формують систему "географічно" рентабельного виробництва, тобто при розміщенні підприємств вони враховують можливість зменшення різних ризиків шляхом стандартизації або диференціації виробництва продукції та маневрування шляхом збільшення виробництва там, де є найбільша вигода. По-третє, корпорації враховують сприятливість інвестиційного клімату, зокрема, мінімізація політичного ризику, оптимальної податкової політики, забезпечення захисту прав власності, преференції для іноземних інвесторів тощо. По-четверте, ТНК розміщують виробництво з урахуванням якомога повної реалізації монополістичних переваг і географічної мобільності. Вони можуть поетапно перевести виробничі потужності з однієї країни в іншу через зміну умов виробництва, збуту та адаптації виробленого продукту до певного національного ринку, пролонгуючи життєвий цикл своїх технологій і продукції по мірі їх старіння. По-п'яте, ТНК розміщують виробництво із врахуванням одержання прибутку у довгостроковій перспективі на основі аналізу умов виробництва і збуту, стану ринку і зміни в технологіях.

При виборі приймаючої країни ТНК оцінюють її географічне розташування, місцевий ринок з точки зору його місткості, наявність ресурсів, політичну і економі-

Рис. 1. Динаміка індексу транснаціоналізації економіки України

чну стабільність, умови іноземного інвестування, систему оподаткування, ступінь розвитку інфраструктури, можливість репатріації прибутків та ін. Це призводить до максимізації їх економічного прибутку та підвищення економічного впливу на національні економічні системи. У 1990 році Конференцією ООН з торгівлі і розвитку (UNCTAD) був введений індекс транснаціоналізації економіки приймаючої країни TNIhe (Transnationality index of host economies). Він оцінює частку іноземних ТНК в економіці тієї чи іншої країни і розраховується як середня сума чотирьох величин:

- частки прямих іноземних інвестицій у всіх капітальних інвестиціях країни;
- відношення нагромаджених у країні прямих іноземних інвестицій до ВВП країни;
- частки випуску продукції філіями іноземних корпорацій у виробництві ВВП країни;
- частки зайнятих на цих філіях у загальній кількості зайнятих у країні [10].

Даний індекс розраховується UNCTAD щорічно і публікується в "World Investment Report". Динаміка індексу транснаціоналізації економіки України показана на рис. 1.

Як видно з рис. 1, індекс транснаціоналізації економіки України зріс з 1999 р. по 2011 р. у 6 разів. Це свідчить про поступове збільшення іноземних ТНК, які розміщують свої дочірні підприємства і філії в Україні. Діяльність ТНК охоплює майже третину вітчизняної економіки, тому постає питання про дослідження її впливу на економічну безпеку національної економіки.

Переваги від діяльності ТНК для економіки приймаючої країни досліджені в багатьох працях вітчизняних і зарубіжних науковців [8; 9; 11]. Позитивний вплив діяльності ТНК на економіку приймаючої країни проявляється у:

- організації виробництва в приймаючій країні ранише імпортованої продукції;
- підвищенні конкурентоспроможності економіки приймаючої країни;
- створенні додаткових робочих місць;
- поживленні внутрішньої торгівлі і конкуренції;
- впровадженні інновацій і випуску нових видів продукції;
- сприянні модернізації капіталоемних виробництв;

— покращенні загального рівня корпоративного управління та ін.

Вітчизняні партнери через канали ТНК можуть закріпитися на традиційних ринках реалізації продукції і вийти на нові.

Довгострокова стратегія ТНК повинна враховувати роль держави як суб'єкта міжнародної конкуренції. Конкурентоспроможність країни відображається через ступінь відповідності виробленої в ній продукції міжнародним стандартам. ТНК сприяють реалізації конкурентних переваг через новітні технології, раціоналізацію і модернізацію виробництва, випуск високоякісної продукції. Як зазначає професор Угорської академії наук М. Шимаї: "Міжнародні корпорації є економічними агентами тієї країни, яка через ринкові механізми впливає на фактори, що формують конкурентоспроможність чужих економік, і це дає можливість вносити зміни в порівняльні переваги приймаючих країн" [12]. Таким чином, в значній мірі добробут країни залежить від успішного функціонування на її території ТНК і відповідної політики уряду.

Щоб всебічно оцінити роль ТНК в приймаючих країнах, необхідно визначити не тільки переваги для економіки від їх діяльності, але й оцінити загрози, які вони їй несуть.

Враховуючи складність вимірювання окремих загроз транснаціоналізації через відсутність статистичних даних і неоднозначність їх прояву у різних країнах, для визначення показників економічної безпеки ми пропонуємо використовувати наступні принципи: принцип об'єктивності, який допомагає відібрати ті показники і індикатори, які дають повне уявлення про стан економічної безпеки національної економіки в контексті її транснаціоналізації; принцип доступності надає можливість використати з метою розрахунків статистичні матеріали різних структур влади (Кабінету Міністрів України, Міністерства економіки України, Державної служби статистики України та ін.); принцип аналогії дозволяє вибрати відповідні показники в країнах-аналогах, що ефективно використовують процеси транснаціоналізації для реалізації національних економічних інтересів; принцип функціональності допомагає відібрати із системи показників найбільш дієві.

Економічна безпека є антиподом економічної безпеки. За визначенням С.В. Мочерного: "Економічна безпека — поступова втрата власності народу на своє національне багатство і здатності держави здійснювати незалежну політику в інтересах народу, а також поступове перетворення країни на сировинний придаток, джерело дешевих ресурсів" [13, с. 539]. Найбільша безпека полягає в тому, що функціонування ТНК має наднаціональний характер і призводить до формування наддержавних зв'язків. Більшість дослідників проблем транснаціоналізації [8; 11; 14] виділяють наступні загрози національній економічній безпеці від діяльності ТНК:

1) чимала кількість ТНК настільки великі за розмірами, що за обсягом обороту перевершують окремі країни. Це дає їм можливість вести справи безпосе-

редньо з главами держав і здійснювати тиск на уряд приймаючої країни. Незгодні з політикою уряду, ТНК можуть підкупити місцевих політиків і фінансувати змову проти нього. Зміна урядів у Європі та Азії, війни та державні перевороти у країнах Близького і Середнього Сходу, Латинської Америки безпосередньо пов'язані з інтересами ТНК, які збагатилися від цього на мільярди доларів [15, с.72]. Приватизація у колишніх соціалістичних країнах може бути прикладом широкомасштабного підкупу і корупції при купівлі місцевих підприємств транснаціональними. При цьому деякі ТНК не вважають себе відповідальними за те, що стали ініціаторами підкупу і пояснюють це місцевими особливостями ведення бізнесу. У таких випадках важко розділити місцеву і іноземну відповідальність;

2) для забезпечення корпоративної політики ТНК у зовнішній політиці реалізують свою дипломатію на основі власної корпоративної ідеології. Вони мають власні спецслужби і достатню кількість зброї для військових заворушень;

3) кінцева мета діяльності ТНК — максимізація прибутку, тому можлива ситуація, коли досягнення цієї мети приведе до негативних економічних і соціальних наслідків всередині країни, виснаження природних ресурсів. Стимулювання штучного попиту внаслідок "запланованого старіння" товарів викликає безмежне зростання виробництва, яке, в свою чергу, потребує все більше і більше ресурсів. Засновник політики "запланованого старіння" Брукс Стівенс у своїй промові в рекламному агентстві Мінеаполіса у 1954 році наголосив на тому, що попит потрібно стимулювати, створюючи трохи кращі, трохи новіші товари, щоб споживачі виявили бажання їх придбати. ТНК використовують політику "запланованого старіння" як вдалий маркетинговий хід, незважаючи на те, що потрібно утилізувати старі товари і використовувати ресурси для створення нових. Вони здатні лобіювати прийняття певних законів на свою користь у приймаючій країні;

4) іноземні інвестори найчастіше захоплюють перспективні і більш розвинуті напрями діяльності приймаючих країн і можуть нав'язувати вітчизняним підприємствам застарілі і екологічно небезпечні технології [16]. У багатьох країнах окремі галузі (металургія, повітряний транспорт, суднобудування, телекомунікації, енергетика) є закритими для іноземних інвестицій, оскільки вони реально чи потенційно становлять основу національної оборони і безпеки;

5) сукупні валютні резерви ТНК у кілька разів перевищують сукупні резерви всіх центральних банків світу. Тому переміщення лише 1—2% маси грошей, що перебувають у їхньому володінні, цілком здатне змінити паритет національних валют;

6) під час кризових явищ іноземні підприємства забирають капітали із приймаючої країни і спрямовують їх у країну базування, щоб там стабілізувати ситуацію. Так сталося в Україні у кризових 2009—2010 роках, про що свідчать матеріали таблиці 1.

Як видно з таблиці у 2009—2011 рр., спостерігалося значне скорочення обсягів ПІІ в економіку України порівняно з попередніми роками.

Таблиця 1. Темпи росту (зниження) обсягу прямих іноземних інвестицій в Україну *

Рік	Відсотки до попереднього року
2004	133,2
2005	186,7
2006	127,9
2007	136,7
2008	120,6
2009	112,4
2010	111,9
2011	110,2
2012	119,4

* Розраховано автором за даними: Інвестиції зовнішньоекономічної діяльності. Статистичний збірник Державного комітету статистики України / За ред. Л. М. Овденко. — К.: Вид-во ДКСУ, 2010. — С.15.; Державна служба статистики. Офіційний сайт [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://www.ukrstat.gov.ua>

7) ті корпорації, чиєю метою є завоювання внутрішнього ринку країни, нарощують імпорт і сприяють витісненню місцевих товарів і компаній;

8) в Україні існує загроза постачання неякісної і шкідливої продукції, виробленої на підприємствах ТНК. Так, Державна служба України з лікарських засобів розмістила на офіційному сайті інформацію про лікарські засоби, що становлять серйозний ризик для життя. До переліку виробників даної продукції увійшли потужні ТНК, такі як: "Roche Diagnostic", "Covidien", "Medtronic" та ін. [17]. Вплинути на виробників шкідливої продукції можна за допомогою заборони її ввезення на територію країни або поширення інформації серед споживачів про її якість.

Загальна ж макроекономічна загроза полягає в тому, що чим вище ступінь міжнародної економічної інтеграції через ТНК, тим більше розповсюджується на приймаючій країні стратегія цих корпорацій у вигляді міжнародного ринкового тиску, циклічних коливань, конкуренції, спекулятивних маневрів тощо. Коли в певній національній економіці існує максимальний показник ПІІ, присутність іноземних компаній слід розглядати як фактор макроекономічного управління, політики в сфері обмінних курсів, процентних ставок, податків і т.д.

Вплив ТНК на підприємства приймаючих країн необхідно оцінювати з позитивного боку та можливих загроз. Позитивною рисою їх діяльності є пожвавлення конкуренції і підвищення якості вітчизняної продукції. ТНК відіграють важливу роль у поширенні міжнародних стандартів виробництва товарів та послуг і підготовці кваліфікованих кадрів, що призводить до зростання продуктивності праці. Їх діяльність примушує вітчизняні підприємства вкладати кошти в розробку новітніх технологій, скорочувати витрати, здійснювати конкурентну боротьбу за споживача. Негативною рисою є зменшення обсягів випуску або закриття підприємств приймаючих країн, які за розмірами капіталів не можуть змагатися з потужними ТНК. Крім того, ТНК схильні до застосування методів несумлінної конкуренції (картельні угоди тощо).

Вплив діяльності ТНК на вітчизняного споживача також оцінюється неоднозначно. З одного боку — насичення ринку різноманітними товарами і послугами і

задоволення попиту. З іншого — використання іноземними компаніями переважно штучних інгредієнтів при виробництві товарів (особливо харчової промисловості), що негативно впливає на здоров'я споживачів.

Самі ж ТНК в приймаючих країнах також зіштовхуються з низкою проблем. Вони повинні дотримуватися міжнародних угод і правил, які стосуються трудових відносин і охорони навколишнього середовища. Корпорації враховують маркетингову стратегію своїх конкурентів і тому намагаються не вступати в конфлікти з урядом і громадськістю. В цілому ж для ТНК головним є питання, в якій мірі особливості тих чи інших приймаючих країн є джерелом вигод чи втрат і конфліктів.

Вітчизняні ТНК можуть створювати певні загрози для країни-базування. Корпорації розраховують на те, що уряди країни, де розміщені філіали ТНК, будуть захищати їх інвестиції за кордоном за допомогою підписання відповідних двосторонніх угод про скасування подвійного оподаткування, захисту від націоналізації і експропріації, охорону інтелектуальної власності і капіталовкладень. Інколи вони використовують безпосередні форми державної економічної підтримки у вигляді спеціальних субсидій. Відомі приклади, коли країна-базування надавала безпосередню підтримку ТНК за допомогою інформації, стимулювання збуту продукції, використання дипломатичних інструментів. Так, уряд ФРН розробив програму під назвою "Азіатська ініціатива" для підтримки своїх компаній в азіатських країнах. Адміністрація США тисне на Японію з метою просування своїх корпорацій на японський ринок. Навіть малі країни намагаються підвищити інтернаціоналізацію своїх компаній та їх конкурентоспроможність.

Відносини ТНК з урядом країни-базування можуть бути і обмеженими. Зростання процесів транснаціоналізації сприяє відпливу інвестицій за кордон, зменшує кількість податкових надходжень і збільшує безробіття в країні-базування. Уряди деяких країн побоюються, що подібні компанії можуть зашкодити платіжному балансу. Такі занепокоєння призводять до введення певних заборон і обмежень.

ВИСНОВКИ

Таким чином, відносини між ТНК і приймаючими країнами доволі складні. Це викликано тим, що обидві сторони намагаються максимізувати свої вигоди. ТНК, як правило, економічно набагато сильніші, ніж більшість приймаючих країн. Часто вони використовують свою міць, щоб тиснути на місцевий уряд з метою мінімізації своїх податків чи отримання пільг у фінансовій сфері і інфраструктурі. Щоб захистити вітчизняну економіку від небажаних наслідків діяльності ТНК, необхідно контролювати процес транснаціоналізації у приймаючій країні. Доцільною є державна політика використання вищезазначених переваг транснаціоналізації економіки із одночасним захистом економічної і політичної самостійності України, її приватної власності, національного виробника і матеріального добробуту народу. Обсяг даної наукової публікації не дозволяє повністю проаналізувати прояв загроз від діяльності ТНК в національній економіці, тому це буде перспективою подальших розвідок у даному напрямі.

Література:

1. Гонта О.І. Політика транснаціоналізації економіки регіонів: теорія, методологія, практика: монографія / О.І.Гонта — Чернігів: Чернігівський ЦНТЕІ, 2008. — 496 с.
2. Vernon R. Sovereignty a bay. — NY.: IRWIN, 1971. — 734 p.
3. Caves R.E. Multinational enterprise and economic analysis. — L.: Cambridge, 1982. — 754 p.
4. Rosenberg J.M., Wiley Ph. D. Dictionary of Business and Management. — NY.: Interscience publications J.Wiley and sons, 1992. — 567 p.
5. Терехов Є.М. Вплив транснаціональних корпорацій на розвиток національних економічних систем / Є.М.Терехов, О.В.Прокопенко // Вісник Сумського державного університету. Серія Економіка. — 2010. — №1. — С. 103—113.
6. Закон України "Про ратифікацію Конвенції про транснаціональні корпорації" № 921-14 від 13.07.99 // Відомості Верховної Ради України. — 1999. — № 36. — С. 323.
7. Рамоне И. Геополитика хаоса / И. Рамоне. — М.: ТЕИС, 2001. — 128 с.
8. Рокоча В.В., Плотніков О.В., Новицький В.Є. Транснаціональні корпорації / В.В. Рокоча, О.В. Плотніков, В.Є. Новицький. — К.: Таксон, 2001. — 304 с.
9. Рогач О.І. Транснаціональні корпорації в світовій економіці: монографія / О.І.Рогач. — К.: Видавничо-поліграфічний центр "Київський університет", 2005. — 176 с.
10. Transnationality index of host economies [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://unctad.org/SearchCenter>
11. Якубовський С. О. Інвестиційна діяльність транснаціональних корпорацій та її вплив на конкурентоспроможність національних економік: монографія / С.О. Якубовський. — Одеса: ОРІДУ УАДУ, 2002. — 394 с.
12. Шимаї М. Держава і транснаціональні компанії. [Електронний ресурс] — Режим доступу: http://www.irbis.econ.pu.ru/.../cgiirbis_64.exe?
13. Мочерний С.В. Економічна теорія: навчальний посібник / С.В.Мочерний — К.: ВЦ "Академія", 2008. — 640 с.
14. Гайдуцький І.П. Перші кроки входження транснаціональних корпорацій в СНД / І.П. Гайдуцький // Економіка АПК. — 2008. — № 3. — С. 66—70.
15. Кузьменко А. Транснаціональні корпорації як суб'єкти розвідувальної діяльності / А.М. Кузьменко // Юридичний журнал. — 2007. — № 2. — С. 68—79.
16. Сухоруков А.І., Олейніков О.О. Формування вітчизняних транснаціональних структур в контексті забезпечення інноваційної безпеки України / А.І. Сухоруков, О.О. Олейніков // Стратегічна панорама. — 2005. — №4. — С. 104—112.
17. Державна служба України з лікарських засобів. Аналіз інформації, отриманої з іноземних систем повідомлення про продукцію, що становить серйозний ризик. 2012 р. [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://www.diklz.gov.ua/page/analiz-informatsii>

Стаття надійшла до редакції 08.04.2013 р.